

معرفی و بررسی چهار نسخه خطی دیوان بیدل نگهداری شده

در کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور

دکتر محمد سلیم مظهر

استاد و مدیر گروه ادبیات فارسی، دانشکده خاور شناسی

دانشگاه پنجاب لاهور- پاکستان

چکیده:

مرزا عبدالقادر بیدل یکی از شاعران برجسته فارسی زبان در سده ۱۱ ه ق در شبه قاره است. او در ۱۰۵۴ ق/ ۱۶۴۴ م در پتنه در دوره اورنگ زیب عالمگیر به دنیا آمد و در صفر ۱۱۳۳ ق / ۵ دسامبر ۱۷۲۰ م در دهلی، هند، در گذشت. بیدل به نظم و نثر فارسی آثار به جا گذاشته است. آثار منشور، نامه ها و سرودهایش به صورت نسخه های خطی در کتاب خانه های مختلف شخصی و دولتی جهان به ویژه در هند، پاکستان، افغانستان، تاجیکستان و ایران نگهداری شده است. دانشگاه پنجاب لاهور، پاکستان یکی از قدیمی ترین دانشگاه های منطقه آسیای جنوبی است که در ۱۸۸۲ م در لاهور تأسیس شد.

کتاب خانه مرکزی این دانشگاه، یکی از غنی ترین کتابخانه های منطقه است. در این کتابخانه علاوه بر کتاب های چاپی، در مجموعه های مختلف نسخه های خطی فارسی شده است.

در میان این نسخه ها، آثار منشور و منظوم بیدل وجود دارد. در این مقاله به به شرح چهار نسخه خطی دیوان بیدل نگهداری شده معرفی شده است.

واژه های کلیدی: ادبیات فارسی، عبدالقادر بیدل، نسخه های خطی فارسی، کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب، شعر فارسی در شبه قاره.

دانشگاه پنجاب لاهور پاکستان، پس از دانشگاه های ممبئی، مدراس و کلکته، چهارمین قدیمی ترین دانشگاه در آسیای جنوبی است که در ابتدا به نام دانشکده خاورشناسی در ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۰م تأسیس شد و سپس در ۱۴ اکتبر در یکم ذی الحجه ۱۲۹۹ق/ ۱۸۸۲م به نام دانشگاه پنجاب به درجه دانشگاه ترفیع یافت؛ ولی از آنجا که هر سه دانشگاه دیگر از دانشجویان مدرسه ها و دانشکده های وابسته با خود فقط امتحان می گرفتند، در حالی که دانشگاه پنجاب کار آموزش عالی و پژوهش به عهده گرفت، در واقع نخستین مرکز آموزش عالی در منطقه به شمار می رود. گوتلیو ویلهلم لایتنر (Gottlieb Wilhelm Leitner)، شرق شناس و زبان شناس مجارستانی در تأسیس آن نقش اساسی داشت. این دانشگاه در حال حاضر دارای ۵ پردیس، ۱۲ دانشکده و ۷۳ گروه آموزش عالی است و در آن نزدیک به ۴۰ هزار دانشجو در دوره های کارشناسی تخصصی، کارشناسی ارشد، پیش دکتري و دکتري و بیش از ۴۰۰ هزار دانشجو در دوره کارشناسی در دانشکده های وابسته به آن در لاهور و حوصه آن، مشغول تحصیل اند. دانشکده خاورشناسی یکی از قدیمی ترین دانشکده این دانشگاه است که علاوه بر آموزش عالی به سر دبیری پرفسور دکتر مولوی محمد شفیع، استاد و محقق معروف پاکستان، چاپ مجله پژوهشی "اورینتال مگزین" (Oriental Magazin)، را در شعبان ۱۳۴۳ق/ فوریه ۱۹۲۵م آغاز کرد که تاکنون به صورت فصل نامه ای چاپ و منتشر می شود.

یکی از مهمترین گروه های آموزشی دانشکده خاورشناسی گروه ادبیات فارسی است که همزمان با تأسیس دانشکده در ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۰م آموزش زبان و ادبیات فارسی در آن آغاز شد. در ۱۳۴۰ق/ ۱۹۲۱م دروه کارشناسی ارشد و در

۱۴۲۲ق/۲۰۰۱م دوره های پیش دکتری و دکتری حضوری در آن شروع شد. این گروه از ۱۴۲۲ق/۲۰۰۱م مجله علمی. پژوهشی به عنوان "سفینه" چاپ می کند که در آن مقالات ارزشمند پژوهشگران پاکستان، ایران، هند، تاجیکستان، گرجستان، آمریکا، انگلیس و کشورهای دیگر چاپ می شود. علاوه بر محققان پاکستان شماری از پژوهشگران ایران نیز از این گروه دکتری گرفته اند. (شاهد چوهدری و سلیم مظهر (۱۳۹۲ش)، صص، ۳۰۵-۳۰۵؛ PP1.10 (2014) Fact Book کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب (Main Library) یکی از بزرگ و قدیمترین کتابخانه های دانشگاهی منطقه آسیای جنوبی است که در ۱۲۹۰م/۱۸۷۳م، سه سال بعد از تأسیس دانشکده خاور شناسی، در لاهور تأسیس شد. در ۱۲۹۹ق/ ۱۸۸۲م زمانی که دانشکده مذکور به درجه دانشگاه به نام دانشگاه پنجاب گسترش یافت، به آن پیوست. کتابخانه با خریداری ۲ هزار جلد کتاب از سر دونالد میکلود کار نگهداری کتاب ها شروع کرد و در ۱۳۳۴ق/۱۹۱۷م به ساختمانی مستقل که به این هدف در پردیس قدیمی دانشگاه، پردیس علامه اقبال، ساخته شد، انتقال یافت. در ۱۴۰۸ق/۱۹۸۸م این کتابخانه به ساختمان فعلی که دارای دو طبقه و یک زیر زمین بود، انتقال یافت که به تاریخ ۱۳ دسامبر ۲۰۱۴م طبقه سوم آن ساخته و افتتاح شد. کتابخانه دارای بیش از ۶۵۰ هزار کتاب چاپی، دست نوشته ها، نشریات، میکروفیلم ها و عکس های دستنوشته هاست که تعداد نسخه های خطی آن بیش از ۲۴ هزار می رسد. بعضی از کتاب ها، نسخه های خطی و غیره از اشخاص مختلف خریداری شده و برخی ها را دارندگان مجموعه ها و یا فرزندان

آنان به کتابخانه اهدا کرده اند. این کتابخانه در حال حاضر دارای ۱۴ مجموعه است که نخستین مجموعه آن "ذخیره آزاد" در ۱۳۳۱ ق/ ۱۹۱۳ م به دانشگاه اهدا شد. این مجموعه دارای ۳۸۹ نسخه خطی فارسی است. دومین مجموعه به عنوان "ذخیره پیرزاده" است که در ۱۳۴۸ ق/ ۱۹۲۹ م از محمد حسین عارف معروف به پیرزاده خریداری شد. این مجموعه دارای ۱۶۹ نسخه خطی فارسی است. سومین از سوی برجمو هن کیفی به دانشگاه از سوی خود صاحبش اهدا شد که در بر دارنده ۱۳۰ نسخه خطی فارسی است و به عنوان "ذخیره کیفی" در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب نگهداری می شود. چهارمین مجموعه به تلاش الفرد وولنر، رئیس دانشگاه وقت، گرد آوری شده است. پرفسور وولنر که در ابتدا برای چند سال رئیس افتخاری کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب و معاون اداری دانشگاه بوده است، از سال ۱۳۲۲ ق/ ۱۹۰۴ م تا ۱۳۴۷ ق/ ۱۹۲۸ م نسخه های خطی را با هزینه دانشگاه پنجاب خریداری می کرد و هنگام مرگش در ۱۹۳۶ م این مجموعه که دارای ۹۰۷۵ نسخه خطی به زبان های فارسی، هندی، سانسکریت است، به عنوان "ذخیره وولنر" نامگذاری شد. این ذخیره در حال حاضر در کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب نگهداری می شود. پنجمین مجموعه به نام "ذخیره شیرانی" است که در ۱۹۴۲ م از حافظ محمود شیرانی، استاد و فردوسی شناس معروف پاکستانی، خریداری شد که تعداد نسخه های خطی فارسی آن بیشتر از چهار هزار است. ذخیره محبوب عالم ششمین گنجینه نسخه های خطی فارسی است که از سوی منشی محبوب عالم در ۱۹۴۸ م به کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب اهدا

شد. این مجموعه دارای ۳۴۸ نسخه خطی فارسی است. هفتمین مجموعه به نام “ذخیره آذر” است که در ۱۹۶۲م از سراج الدین آذر، صاحب مجموعه، خریداری شد. تعداد نسخه های این ذخیره ۱۵۰۸ است که همه به زبان فارسی است. “ذخیره روحی” که دارای نسخه های خطی اُستاد اصغر علی روحی و فرزندش دکتر ضیا الحق است که دکتر ضیاء در ۱۴۱۰ق/ ۱۹۸۹م به کتابخانه دانشگاه اهدا کرد. این هشتمین گنجینه نسخه های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب است که در آن ۳۵ نسخه خطی وجود دارد. نهمین گنجینه به عنوان “ذخیره میان جمیل احمد شرقپوری” است که از سوی خود میان جمیل احمد شرقپوری در ۱۴۲۲ق/ ۲۰۰۱م به دانشگاه اهدا شد که در آن ۵۷ نسخه خطی فارسی نگهداری می شود. دهمین ذخیره ازان پرفسور وحید قریشی است که از همسر پرفسور قریشی در ۱۴۳۱ق/ ۲۰۱۰م خریداری شده است. این ذخیره دارای ۱۳۷ نسخه خطی است که در ۸۰ جلد صحافی شده است. یازدهمین ذخیره از خانم دکتر نسرين اختر، رئیس سابق گروه ادبیات فارسی دانشگاه پنجاب لاهور است، که در ۲۰۱۱م به کتابخانه اهدا شد. در این ذخیره ۴ نسخه خطی فارسی وجود دارد. دوازدهمین گنجینه از سوی پرفسور محمد اقبال مجددی، اُستاد و محقق معروف پاکستان، از سوی خود اُستاد در ۱۴۳۵ق/ ۲۰۱۴م به دانشگاه پنجاب اهدا شد که در آن بیش از يك هزار نسخه خطی و عکس های نسخه های مهم که اُستاد مجددی از جاهای مختلف دنیا با تلاش و زحمت فراوان گرد آوری کرد، وجود دارد. اغلب نسخه های این ذخیره به زبان فارسی است. سیزدهمین ذخیره به نام ذخیره پرفسور دکتر

آفتاب اصغر، مدیر سابق گروه ادبیات فارسی دانشگاه پنجاب، است که از سوی همسرش خانم دکتر خالده آفتاب، مدیر سابق گروه ادبیات فارسی دانشگاه بانوان لاهور، در ۱۴۳۵ ق/ ۲۰۱۴ م به دانشگاه اهدا شد. تعداد نسخه های این گنجینه ۴۲ است که همه به زبان فارسی است. علاوه بر این گنجینه ها خود دانشگاه پنجاب نسخه ها را خریداری می کند و برای آن هر سال مبلغ قابل توجه ای در نظر گرفته می شود. تعداد نسخه هایی که خود دانشگاه تا کنون خریداری کرده، بالاتر از ۲ هزار است که به نام "ذخیره عمومی" (General Collection) ثبت است و می توان آن را چهار دهمین گنجینه شمرد. آخرین نسخه خطی که به این ذخیره اضافه شد، دیوان بیدل است که يك هفته پیش خریداری شده است. (حامد علی (۲۰۱۲م)، صص ۷۰-۵۶؛ شاهد چوهدری و سلیم مظهر (۱۳۹۲ش)، صص ۳۰۵-۳۰۷)

از آنجا که شعر فارسی مورد پسند مردم شبه قاره است، آنان با شوق و علاقه فراوان درباره بیدل کارهای پژوهشی انجام دادند، از آثارش دستنویس ها تهیه کردند، مجالس شعر خوانی شعر بیدل برگزار کردند و بر سروده ها و نوشته هایش بیدل شروع نوشتند و شرح حال و جایگاه وی را در ادبیات فارسی در شبه قاره و نقاط دیگر جهان بررسی کردند. علامه اقبال، شاعر ملی و فارسی سرای معروف پاکستان، به عنوان "Bedil in the light of Bergson" به زبان انگلیسی کتابی مستقل تالیف کرد که به کوشش تحسین فراقی تصحیح و با مقدمه مفصل و ترجمه اردوی همو در ۱۹۸۸ م در لاهور به چاپ رسیده است. خواجه عباد الله اختر، دکتر عبدالغنی و دکتر ظهیر احمد صدیقی، پژوهشگران فارسی پاکستان، در زمینه بیدل شناسی کارهای بسیار با ارزش و جامع انجام داده اند که مورد استفاده و ستایش

پژوهشگران نو جوان قرار گرفته است (برای استفاده از این کارها نك: اختر، خواجه عباد الله، ۱۹۸۸ م، لاهور؛ عبدالغنی، ۱۹۶۸ م، لاهور، همو، ۲۰۰۷ م، لاهور).

علاقه مندان به شعر و نثر فارسی نسخه های خطی شعر شاعران فارسی را تهیه و در خانه های خود نگهداری می کردند. با تأسیس کتابخانه هایی به سبک جدید و نظام منسجم در پاکستان، بعضی مردم این نسخه ها را یا به کتابخانه ها اهدا کردند یا فروختند که در نتیجه تعداد قابل توجه این نوع نسخه ها در کتابخانه ها گرد آوری شد. چون بیدل دهلوی يك شاعر معروف و سبك و اندیشه عمیق، فیلسوفانه و عارفانه وی مطابق طبع و قریحه مردم شبه قاره بود، نسخه های فرووان از آثارش تهیه و در کتابخانه های مختلف جمع آوری شد که یکی از آنها کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب است. در این کتابخانه ۲۳ نسخه خطی آثار منظوم و منثور او نگهداری شده است که شرح ۴ نسخه دیوان بیدل بدین گونه است:

۱- دیوان بیدل (Abdullah, Syed Muhammad (1948), PP 387.388) در

دو جلد (جلد اول، از ردیف الف تا د)

شماره: API VI 70,701-265

خط: نستعلیق

تاریخ کتابت: ندارد

نام کاتب: ناشناس

ضخامت: ۵۲۹ برگ

اندازه: ۵.۵×۸.۵ اینچ: ۳.۹×۶.۵ اینچ

کیفیت: پس از صفحه های ۹۲، ۲۷۱، ۲۷۳، و ۵۲۱ جاهای خالی وجود

دارد.

نسخه اندکی کرم خورده است و در همه آن در جاهای مختلف عنوان ها
و غیره با قلم قرمز (شنگرف) نوشته شده است.

آغاز:

خیال جلوه زار نیستی هم عالمی دارد
ز جیب ما سر [کذا] باید کشیدن گاه گاه آنجا
به اوج کبریا کز پهلوی عجز است راه آنجا
سر مویی گرا اینجا خم شوی بشکن کلاه آنجا
ادب گاه محبت ناز شوخی بر نمی دارد
چو شبنم سر به مهر اشک می بالد نگاه اینجا (ک ا پ)

پایان:

امید روز جزا زحمت خیال مباد
می نخورده درین انجمن غبارم کرد
چو شمع چاره ندارم ز سوختن...
وفا گلی به سرم زد که داغدارم کرد
جلد اول از کتاب مرزا عبدالقادر بیدل
تمام شد جلد اول از دیوان مرزا عبدالقادر بیدل به وقت پیشین غره رمضان
المبارک.

۲- دیوان بیدل (Abdullah, syed , Muhammad (1948), PP387.388) : (جلد دوم،
غزلیات از ردیف ذال تا ی از برگ ۱ پ تا ۴۳۲ پ، مخمسات از برگ ۴۳۳ الف تا

۴۶۴ الف و رباعیات از برگ ۴۶۴ الف تا ۴۸۹ پ)

شماره: 265- API VI 70,

خط: نستعلیق

تاریخ کتابت: ندارد

نام کاتب: ناشناس

ضخامت: ۴۸۹ برگ

اندازه: ۶.۵×۹.۵ اینچ: ۷×۴ اینچ

کیفیت: پس از برگ های ۴ و ۴۸۱ جاهای خالی وجود دارد.

نسخه اندکی کرم خورده است و در همه آن در جاهای مختلف عنوان ها با قلم قرمز (شنگرف) نوشته شده است.

این نسخه خطی دیوان با توجه به انواع شعری مختلف در سه قسمت تقسیم شده است که شرح آن بدینگونه است:

۱- غزلیات. از برگ ۱ پ تا ۴۳۲ پ

آغاز:

ای ساز برو دوش تو پیراهن کاغذ

تا چند به هر شعله زنی دامن کاغذ

کس نیست که بر خشکی صبغت نستیزد

گر آتش و گر آب بود دشمن کاغذ

بی کسب هنر فیض قبولی نتوان یافت

تا خط ننماید نتوان خواندن کاغذ (برگ ۲ پ)

پایان:

سحر گاهی نوای نی به گوشم زد که ای غافل
نفس ها ناله گردد تا رسد سازی به آهنگی
درین گلزار آخر از فسون فرصت اندیشی
فسردیم و به تسلیم آشیانی در دل تنگی
ز دفتر صورت و معنی دل خود جمع کن [کذا]
بهار اینجاست سامانش درون بو برون رنگی (برگ ۴۳۲ پ)
۲- مخمسات- از برگ ۴۳۳ الف تا ۴۶۴ الف

آغاز:

شده خلق غافل دون نسب ز معاش کرّ و فر آشنا
به گمان سودن صندلی به هزار درد سر آشنا
اگر التفات قناعتی کندت به خشک و تر آشنا
نشوی ز حرص بلا کمین ز حلاوت آنقدر آشنا
که مباد آفت تب کشی چو طبیعت شکر آشنا
لب ناز پرور آبرو نکشد به ذلّت عزّ و شان
تنگ و تاز دعوی خود سری ز کفت اگر نبرد عنان
تو سوار عرصه همّتی ز غبار و سوسه کن کزان
که خطاست عهد فروتنی شکند طبیعت قانعان
ندهد هوای بلندی ارسر موج با گهر آشنا (گ ۴۳۳ الف)

پایان:

ای آینه آخر تو چه دیدی که ندیدی
گر خاک دمید آینه وقف کف پا داشت
در چرخ عیان گشت همان پشت دو تاداشت
.....تسلیم و رضا داشت
.....رساداشت
.....(تمام مصرع ناخوانا است) (گ ۶۴ الف)

۳- رباعیات: از برگ ۶۴ الف تا ۴۸۹ پ

آغاز:

بیدل است اینجا
نه دام و نه پرواز و نه بال است اینجا
نه ساز فراق و نه وصال است اینجا
دل آبله پای خیال است اینجا

گر عافیت است و شکست است اینجا
از ساغر اعمال تو مست است اینجا
دست گیرد کسی که گیری دستش
مزد همه کس دست به دست است اینجا

گردون در خاک اگر نشاند ما را
مشکل که ز وحشت برهاند ما را

ما شوخی مصرع روان نفسیم
مُرد آن کس که سخته خواند ما را (ک ۶۴ الف)

پایان

ای آن که به چون و چند بی چون دیدی

لفظی آمد به جلوه مضمون دیدی

افسون پری راه خیالت زده است

در شیشه همان گیر که بیرون دیدی

.....چه بلندی و چه پستی منمای

هشیاری محو ساز و مستی منمای

گر سنت حق عاریت تحقیق است

خود را بکشی چنانکه هستی منمای

ای آنکه به عرصه تو هم کردی

هر گاه به تحقیق رسیدی فردی (برگ ۴۸۹ الف)

با این کسوت که به اطلس می نامی

گر غیر حق از جیب بر آری مردی

تم تم تم تم تم تم تم (برگ ۴۸۹ پ) (Abdullah, Syed Muhammad (1948)

Vo.1 (PP387-88)

۳- دیوان بیدل (Ibid, P 388): به شماره PI VI 167/37

خط: نیم شکسته

تاریخ کتابت: ۲۱ محرم ۱۱۲۲ هجری قمری در لاهور

نام کاتب: محمد فیض الله محمد هاشم

ضخامت: ۱۵۳ برگ

اندازه: ۱۰.۵ اینچ: ۸.۳ اینچ

۱- غزلیات: از برگ ۱ تا ۱۳

آغاز

به اوج کبریا کز پهلوی عجز است راه اینجا

پایان

۲- رباعیات: از برگ ۱۳۹ تا ۱۴۸

آغاز

بی رنگی ما رنگ نگار است اینجا

آزادی بندی شعار است اینجا

در نسخه خطی مذکور از برگ ۱۴۹ تا ۱۵۱ ر حلیه پیغیر اکرم صلی الله

علیه و آله وسلم به زبان فارسی از محمد هاشم، درج است و از برگ ۱۵۱ پ ۱۵۳ پ

(پایان نسخه خطی) حلیه دیگر به زبان عربی با ترجمه فارسی از ابو بکر فائد بن

محمد لاهوری درج است.

۴- دیوان بیدل:

شماره: ۷۳۸۰/۱۵۵

خط: نستعلیق خوش

کاتب: ناشناس

تاریخ کتابت: ندارد

ضخامت: ۵۳۰ صفحه

اندازه: ۶.۵×۱۲.۳ اینچ: ۴.۲×۱۱ اینچ

کیفیت: این نسخه ظاهراً بخش اول دیوان بیدل است که در آن غزلیات در متن و حاشیه از ردیف الف تا سین درج شده است. هر غزل با علامت بیت با قلم قرمز در وسط متن غزلیات آغاز می شود. وضع نسخه بسیار خوب و خطش نستعلیق خوش است.

آغاز:

(الف): در متن

به اوج کبریا کز پهلوی عجز است راه آنجا
سر مویی گر اینجا خم شوی بشکن کلاه آنجا
ادب گاه محبت ناز شوخی بر نمی دارد
چو شبنم سر به مهر اشک می بالد نگاه آنجا

(ب) در حاشیه

ستم ست اگر هوست کشد که به سیر سرو و سمن در آ
تو ز غنچه کم ندیده ای در دل کشا به چمن در آ
پی ناچه های رمیده بو میسند زحمت جست و جو
به خیال حلقه زلف او گرهی خور و به ختن در آ (ک ۵۳۰ ر)

پایان:

(الف): در متن

همان به ذوق تماشا است زندگانی من

به رنگ چشم نگاهم بس است تار نفس
ز ضعف تنگدلی ها چو غنچه تصویر
نشسته ام به سر راه انتظار نفس
شکست جام حبابم غریب حوصله داشت
محیط می کشم امروز از خمار نفس
(ب): در حاشیه

اشاره ای است به اهل یقین ز چشم حباب
که دیده و نشود تا بود غبار نفس
به سوی خویش کشد صید را خموشی دام
سخن ز فیض تأمل شود شکار نفس
ز موج بحر مجوید جهد خود داری
چه ممکن است در آمد شد اختیار نفس (ک ۵۳۰ ر)

یادداشت ها و کتابشناسی منابع

شاهد چوهدری، سلیم مظهر (۲۰۱۵م)، دانشگاه پنجاب لاهور، دانشنامه ادب
فارسی در شبه قاره، جلد ۳، فرهنگستان زبان و ادب، تهران
اختر، خواجه عباد الله، (۱۹۸۸م)، بیدل، لاهور
عبدالغنی، (۲۰۰۷م)، فیض بیدل، لاهور
همو، (۱۹۶۸م)، روح بیدل، لاهور
صدیقی، ظهیر احمد، (بی تا)، دل بیدل، مجلس تحقیق و تالیف فارسی گورنمنٹ
کالج لاهور، لاهور

Arabic Manuscripts in the Punjab Univeristy Library, Vol I. Persian

Manuscripts, Fascicules II, Persian Poetry, Lahore.

Iqbal, Allama Muhammad, (1988), Bedil in the light of Bergson, Lahore

Hamid Ali (2012), Punjab University Library and its manuscripts collection: Its

present status, conservation practices, problems and some suggestions, i,

"international Journal of information management sciences, Issue I, Punjab

Librarians welfare organisation, Lahore.

Fact Book (2014), University of the Punjab, Lahore.
